

Koffiehuizen rond de Markt

Burgerlijke elite en haar sociëteitsgebouwen

Harry Boekwijt*

Dit jaar kunnen weinig monumentale feest- en verenigingsgebouwen in de schijnwerpers worden gezet op de Bossche Open Monumentendag. 's-Hertogenbosch is relatief arm aan historische feest-, concert- en toneelzalen en andere gebouwen die te maken hebben met collectief vertier en verenigingsleven buitenshuis. Veel van deze panden – want zij zijn wel degelijk in de stad aanwezig geweest – zijn gesloopt en vervangen door meer efficiënte nieuwbouw of zijn herbestemd en onherkenbaar verbouwd tot een nieuwe functie. In deze bijdrage worden enkele gebouwen beschreven die een functie hebben vervuld voor de burgersociëteiten.

In een eerste opwelling zou men geneigd zijn te denken dat in 's-Hertogenbosch, waar feestelijkheden – afgaande op het zogeheten 'Bourgondische' imago – op het lijf van de stad geschreven lijken te zijn, veel met het thema samenhangend historisch erfgoed bewaard is gebleven. Dit is maar schijn; immers de eeuwenoude vormen van grootschalig volksvermaak zoals carnaval, jaarmarkten, kermissen en dergelijke vinden voor een groot deel plaats in de buitenlucht zoals op de Markt en Parade, veelal in samenhang met de omringende horecagelegenheden. Deze laatstgenoemde categorie gebouwen, waarvan sommige teruggaan op een lange traditie, zijn in ieder geval nog ruimschoots in de

De Markt in 1777, pentekening door Jac. Everts. Rechts naast het stadhuis de twee panden waarin logement 'De Gouden Leeuw' was gevestigd; uiterst links op de hoek van de Ridderstraat het 'Stadskoffiehuis' (Markt 7) van de 'Grootte Sociëteit'. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

De Zwarte Arend aan de Markt, met feestelijke versieringen in verband met het bezoek van koningin-regentes Emma en koningin Wilhelmina in 1895. (Foto: Stadsarchief, collectie P. van Kessel)

stad bewaard gebleven. Het loont echter ook zeker wel de moeite om de gebouwen van andere kleinschalige en exclusieve vormen van sociaal-cultureel leven nader te belichten, zoals het verenigingsleven van het meer elitaire deel van de burgerbevolking. Uiteraard speelt het Zwanenbroedershuis van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap hierin een belangrijke rol, al sinds de 14e eeuw. Een ander aspect van exclusief verenigingsleven is de vestiging in de stad sinds de 18e eeuw van de zogeheten burger-sociëteiten.

Koffiehuizen

De burgersociëteiten zijn als instelling in het bijzonder in de 18e eeuw tot ontwikkeling gekomen in de Hollandse steden en ook in 's-Hertogenbosch. Deze genootschappen werden doorgaans opgericht vanuit de meer elitaire burgerij en waren illustratief voor de ontstane tweedeling in de maatschappij tussen geletterde elite en ongeletterd werkvolk. De in de stad aanwezige koffiehuizen – ook een typisch 18e-eeuws verschijnsel – waren in verreweg de meeste gevallen dé aangewezen plaatsen waar sociëteiten werden opgericht en waren gehuisvest. Zij dienden als vergaderplaats waar de leden ook kranten lazen, discussieerden over politiek, een pijp rookten en uiteraard koffie dronken. In de bekendste en invloedrijkste krant uit die tijd, de *Hollandse Spectator* schreef de in 's-Hertogenbosch woon-

achtige Justus van Effen vele artikelen vanuit het gedachtegoed van de Verlichting. Zo werden de koffiehuizen de broedplaatsen en trefpunten van intellectuele en politieke stromingen in de samenleving, welke zouden leiden tot de controverse tussen patriotten en prinsgezinden aan het eind van de 18e eeuw. De meeste koffiehuizen bevonden zich rondom de Markt. In deze gebouwen werden de verschillende sociëteiten opgericht, met uitzondering van de in 1809 opgerichte *Nieuwe Sociëteit* die zich aanvankelijk vestigde in het logement 'de Gouden Leeuw'. Deze bevond zich echter wel in de directe nabijheid van de Markt, ter plaatse van het v&d gebouw aan de Schapenmarkt. De nu vóór dit gebouw geplaatste hardstenen kolom (afkomstig van de 18e-eeuwse put op de Markt) met de daarop geplaatste vergulde leeuw markeert de plek van dit vroegere logement. Op de linkerhoek van de Ridderstraat bevindt zich een ca. 10½ meter breed woonhuis van middeleeuwse oorsprong dat in de 16e eeuw bekend stond onder de naam 'de Groenenburg'. Het pand had aanvankelijk een houten voorgevel. In de 18e eeuw was, afgaande op de tekening van J. Everts, deze brede langsgewel omgevormd tot een bakstenen lijstgevel met de voor de 18e eeuw typerende schuiframen, voorzien van een kleine ruitindeling. Deze verandering is het gevolg van een ingrijpende herbouw van het pand kort na 1713, toen het in eigendom kwam van Johan van Hooft. Nadien kreeg het huis de naam 'Stadskoffiehuis'. Hier vestigde zich in 1763 de *Groote Sociëteit*, waarvan de leden afkomstig waren uit vooraanstaande Bossche regentenfamilies en officieren van het Garnizoen. In 1782 verhuisde het gezelschap naar het nabijgelegen pand Markt 11.

Zwarte Arend

Het pand Markt 11, 'de Zwarte Arend' is ontstaan als samenvoeging van twee buurpanden, welke bekend stonden onder de historische namen 'Witte Arend' en 'Zwarte Arend'. Deze huizen waren ook van middeleeuwse oorsprong en zijn van oudsher in gebruik geweest als herberg. In 1782 werden de panden, die in de loop van de tijd alleen onder de naam 'Zwarte Arend' bekend stonden, aangekocht door de *Groote Sociëteit*. Deze vereniging bleef voortbestaan tot in de Franse tijd, maar leidde als gematigd Oran-gistisch gezelschap in 1809 een kwijnend bestaan. De vereniging ging in dat jaar min of meer over in de eerder genoemde *Nieuwe sociëteit* in logement 'de Gouden Leeuw' aan de Schapenmarkt, maar keerde in 1821 terug naar het eigen 'honk' aan de Markt, waarna het gezelschap de naam aannam van het pand als *sociëteit De Zwarte Arend*. Op de geveltop van het pand Markt 11 prijkt een beeld van de arend.

De Markt in 1920 met rechts de originele Zwarte Arend op het dak. In de Kolperstraat is de aanbouw te zien bij het pothuis met het buffet van het 'Neerlandsch Koffiehuis', waar in 1789 de 'Sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis' was opgericht. (Foto: Stadsarchief)

Het is een kopie van een verwijderd origineel dat zich bevindt in de tuin van de *gecombineerde sociëteit Amicitia – De Zwarte Arend*, welke momenteel is gehuisvest in de Peperstraat. Het markante huidige gebouw aan de Markt is te beschouwen als een qua architectuur gaaf sociëteitsgebouw. Het werd in 1862 gebouwd als vervanging van de twee voormalige middeleeuwse panden naar ontwerp van de Brusselse architect P. Peeters in de destijds gebruikelijke eclectische (gemengde) vormtaal. De gepleisterde voorgevel is onderverdeeld in vier 'vensterassen' (traveeën) met ingang aan de rechterzijde. De door pilasters (muurpijlers) gelede bel-etage heeft vensters en toegang met halfronde bovenlichten; op de verdieping zien we hoge T-vensters. De gevel is rijkelijk voorzien van ornamenten (consoles) en geprofileerde stucwerklijsten, in overeenstemming met de toenmalig heersende stijloppvattingen in Nederland en België. Inwendig is maar weinig overgebleven van de oorspronkelijke grandeur. Op de verdieping en in het souterrain zijn de indeling en enkele interieurelementen zoals deuren en lijstwerk

Het trappenhuis in sociëteitsgebouw 'De Wereld' in de Peperstraat. (Foto: collectie BAM)

nog deels oorspronkelijk. Het souterrain werd gebruikt als woning van de huismeester (met woon- en slaapkamer aan de voorzijde, daarachter bevonden zich diverse voorraad- en opslagruimtes, keuken en kolenkelders). Op de verdieping bevindt zich een aparte salon en zijkamer van de sociëteit. In de naoorlogse periode verviel de functie van het pand als sociëteit. Na de fusie met de andere nog aanwezige burgersociëteit *Amicitia* in 1949 werd het pand eerst gezamenlijk gebruikt tot het in 1969 werd verkocht en een winkelfunctie kreeg. Na tientallen jaren in gebruik te zijn geweest als supermarkt hebben de winkelwagentjes nu plaats gemaakt voor kledingrekken. Het verwaarloosde pand werd recentelijk ingrijpend vernieuwd. De huidige eigenaar heeft daarbij gestreefd naar het behoud van de oorspronkelijke uitstraling van het pand aan voorzijde.

Amicitia

Op de linkerhoek van de Kolperstraat bevindt zich het pand Markt 15, oorspronkelijk 'het Wit Lavoir' geheten, dat sinds de 16e eeuw een zijkelder onder de (Kolper-)straat heeft met een zogeheten 'pothuis'. De huidige lijstgevel van het pand Markt 15 vindt zijn oorsprong in de 17e eeuw en later (19e eeuw) voor wat betreft de vensterindelingen. De voorgevel is geheel herbouwd nadat deze ernstig was beschadigd tijdens de bevrijding in 1944. Sinds de 18e eeuw is het pand in gebruik genomen als koffiehuis, in ieder geval vóór 1780. Het stond bekend onder de naam 'Neerlandsch Koffiehuis', en ook wel als 'Hollandsch Koffiehuis'. Hier werd de gelijknamige *Sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis* in 1789 gevestigd, welke bekend stond als een vereniging van gematigd patriottische aristocraten. De naam van de sociëteit werd in de 19e eeuw gewijzigd in *Amicitia*. In 1876 telde de sociëteit 75 leden. In 1855 werd de ruimte op de begane grond vergroot met een 'buffet' dat als aparte rechthoekige aanbouw op het pothuis in de Kolperstraat werd geplaatst. Deze merkwaardige uitbouw is verwijderd tijdens een verbouwing van het pand in de jaren zeventig. Het pand heeft zijn horeca-bestemming behouden tot na de oorlog. Nadat de sociëteit *Amicitia* was gefuseerd met die van *De Zwarte Arend* is het pand verkocht en aanvankelijk herbestemd tot bankgebouw. Momenteel is in het pand een kledingzaak gevestigd en herinnert slechts weinig van het pand aan het vroegere koffiehuis.

Vaderlandsche sociëteit

Aan de overzijde van het 'Amicitia'-pand aan de Markt is nog één etablissement terug te vinden dat

Wetten voor de Sociëteit

Art. 1

De Sociëteit is voornamelijk ingericht, om ver-
boudelyk met den anderen een nuttige en aange-
neme byeenkomst en conversatie te houden, als
mede om de dagelyksche nieuwspapieren en andere
verkomende Schryffen, betrèkkelyk t'landt en t'zigt
publycke Zaaken te lezen, welke byeenkomst zal
gehouden worden op de basen, voor-kamers van de
Kerkinge gant het Duiffe, staande binnen de
Stad aan de Markt, bevoord wordende by gesant
van der Kede (een vaderlandsch deinstend man en
gebore Perderdeler Stad) van t' Morgens tien
tot t' avondt ten elft uren, ten welken ende gem.
Kamers, gedurende die tyd een daengem. kastelein
zal worden verastien van Huur, licht en verdere
nodigdheden, ingesolge het deend met gem.
kastelein aan te gaan, en waar toe de huur na
genoemde Dierckswen verlegt, en des maats ge-
qualificeert worden by deelen

Art. 2.

Alle ingelidtenen deller Stad, wydom en Meyern
van wat rang of staet die mogen zyn zullen het
leden veler sociëteit kunnen worden aangenomen
mits den vuderdem van vyffien jaaren berecht heb-
bonde. En zal gem rang schikking, dan allen van
de orde des lyfs wanneer is aangenomen, in de
Sociëteit plaats grijpen.

De eerste regels van het in 1786 opgestelde reglement ('wetten') van de 'Vaderlandsche sociëteit', die gevestigd was in 'het Duiffe' (Markt 37). (Kopie in Stadsarchief, collectie schaduwarchiefen, naar origineel in Nationaal Archief, Den Haag)

de bakermat heeft gevormd van een Bossche sociëteit. Deze bevond zich aan de rechterzijde van de huidige C&A in het pand Markt 37, dat gesierd was met de historische naam 'Duifken' of ook 'Wit Duifje'. Dit huis behoort tot het gangbare smalle middel-eeuwse woonhuistype, bestaande uit voorhuis en vast achterhuis. In 1786 was dit pand onderverhuurd aan kastelein Gerrit van der Heijden, die blijkbaar het pand als taveerne exploiteerde. In dat jaar werd hier de nieuwe *Vaderlandsche Sociëteit* opgericht. Het door Van Sasse van Ysselt aangehaalde reglement van deze sociëteit (zie afbeelding) geeft een interessant beeld van de kaders waarbinnen de leden van de sociëteit opereerden, welke overigens het republikeinse gedachtegoed bleken aan te hangen. In het huurcontract met uitbater Van der Heijden werd gesteld dat deze de 'bovenvoorkamer' – voorzien van goede meubelen – dagelijks ter be-

De Markt in 1850 met rechts het brede hoekpand Markt 7, het voormalige 'Stadskoffiehuys', in gebruik als tabaks- en snuifwinkel. In het brede pand Markt 11 met zonneluifel het sociëteitsgebouw 'de Zwarte Arend' vóór de nieuwbouw in 1862. Detail van een gravure door J. Reckleben naar een tekening van J. Gostelie. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

schikking zou stellen tussen tien uur 's ochtends en elf uur 's avonds en dat deze, al naar gelang de tijd van het jaar, fatsoenlijk diende te worden verwarmd en verlicht.

Enkele maanden na de oprichting was het ledental van de sociëteit zo gestegen, dat ook de bovenachterkamer (in het achterhuis) ter beschikking werd gesteld.

De sociëteit heeft slechts een korte levensduur gehad. Nadat het stadsbestuur al in hetzelfde jaar begon op te treden tegen de patriotten binnen de stad – mede door de dreiging van naderende Pruisische troepen – beperkten de leden van de sociëteit zichzelf veiligheidshalve in het geven van aanstoot door middel van het verwijderen van hun uithangbord van de voorgevel en het nalaten van het dragen van patriottische insignes, zoals de zwarte kokarde op de hoed. Na de plundering van de stad korte tijd later door het Oranjegezinde garnizoen werd de *Vaderlandsche sociëteit* opgeheven. Het archief van de sociëteit werd op last van de Staten-Generaal in beslag genomen.

De Wereld

De Bossche meester-timmerman Willem Hubert behoorde tot de meest fervente patriotten van de

stad. Als architect heeft hij diverse panden in en rondom de stad ontworpen, waaronder het statige herenhuis Peperstraat 15, genaamd 'de Wereld'. Dit huis was eigendom van de advocaat mr. Antony van Hanswyck, die later hoog- en laagschout van de stad en Meierij zou worden. Kort na het jaar 1774, toen Van Hanswyck een bestaand pand in de Peperstraat, genaamd 'de Wereld' kocht zal hij Willem Hubert opdracht hebben gegeven voor het maken van het ontwerp van het huidige statige herenhuis. Het is uitgevoerd in een uitwendig sobere Lodewijk xvi-vormgeving, waarin de klassieke ornamentiek weer zijn intrede doet na de barokke Lodewijk xiv- en xv-stijlen. Het pand is symmetrisch ingedeeld volgens het toenmalige algemeen gangbare woningtype: een centrale ingang, hal en gang, voorzien van fraai geornamenteerd stucwerk op wanden en plafonds. Aan de rechterzijde de suite, bestaande uit grote voor- en achterkamer, aan de linkerzijde de voorkamer (meestal als wachtkamer voor bezoek in gebruik). Hierachter het ruime monumentale trappenhuis, voorzien van fraai stucwerk en gesneden houten trap. Achter links bevindt zich de keuken. In de achtergelegen tuin staat een dienstgebouw dat wordt ontsloten via het naast en achter het pand gelegen steegje 'Achter de Wereld'. Aan de rechterzijde is in de 19e eeuw een klein stuk achtererf van het belendende perceel aangekocht. Hier bevindt zich een fraaie hardstenen zuilengalerij ('Stoa') die hoogstwaarschijnlijk van elders is aangevoerd, omdat de maatvoering van de pilasters en zuilen is aangepast aan de nieuwe plaats in de Peperstraat. Qua datering kan de stoa ook iets ouder zijn dan 19e-eeuws. In dit statige voormalige woonhuis is de gecombineerde sociëteit *Amicitia-De Zwarte Arend* sinds 1969 gevestigd als laatste representant van de Verlichte Bossche Burgersociëteiten, die gehuisvest waren rondom de Markt.

* Harry Boekwijt is als bouwhistoricus werkzaam bij de BAM

Bronnen en Literatuur

- A. van de Sande, A. Vos, 'Een verdeeld huis, Godsdienst en cultuur', in: *'s-Hertogenbosch. De Geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle, 's-Hertogenbosch 1997) 123-145
- A. van de Sande, A. Vos, 'De kerk in het midden, Godsdienst en cultuur', in: *'s-Hertogenbosch. De Geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle, 's-Hertogenbosch 1997) 241-269
- A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* 3 dln. ('s-Hertogenbosch 1910-1914) dl. 3 p. 301-310, 435-447
- documentatiegegevens Gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM)